

ЦВЕТАН ТОДОРОВ

ДЪЛГ И НАСЛАДА

ЕДИН ЖИВОТ НА ПОСРЕДНИК

Разговори с Катрин Портвен

София, 2019

Преводът е направен по изданието:

TZVETAN TODOROV

DEVOIRS ET DÉLICIES

UNE VIE DE PASSEUR

Entretiens avec Catherine Portevin,

Éditions du Seuil, 2002

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Тодорина Атанасова, превод, 2003

© Стоян Атанасов, предговор, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-619-01-0539-8

ЦВЕТАН ТОДОРОВ

ДЪЛГ и
НАСЛАДА

ЕДИН ЖИВОТ НА ПОСРЕДНИК

Превод от френски
Тодорина Атанасова

СЪДЪРЖАНИЕ

Творческата автобиография на Цветан Тодоров в диалог	7
<i>Стоян Атанасов</i>	
Предисловие	19
<i>Катрин Портвен</i>	
I. Селянининът от Подунавие то	25
Покрайнините на Европа – Една тоталитарна страна – Баща ми – Образование при комунистически режим – 1956, Преломна година – Да търсиш пътя си в сивата зона – Приятели, книги, пътувания – Да напусна България – България, обърната страница?	
II. От поезията към структурите	75
Страст по литературата – По-възрастните – Ролан Барт, тембърът на един глас – Наука за литературата? – Изкуството на разказа – Коренна промяна в Образованието	
III. Критика на структурализма	107
Твърде много структура, недостатъчно смисъл! – Бъдещето на хуманитарните науки – Литературната истина – Критиката в служба на смисъла – Поетиката, неудобно наследство? – Обучението по френски в училище	
IV. Селянинът в Париж	137
Един антиполитик във Франция от 60-те години – Двете значения на Май 68 – Май в Университета – „Твоят живот е там“ – Чужденец, асимилиран, на чужда земя – Срещата на културите – Истинско навлизане в действителността	

v. Човешкото многообразие	175
Завладяването на Америка – Множество на културите, единство на морала – Ние и другите – Култура, която не се променя, умира	
vi. Лодката на хуманизма.....	201
Добре балансиран универсализъм – От Токвил до Дюмон – Що е хуманизъм? – Да обичаме хората? – Родства по избори – Между тероризма на истината и егоизма на свободата	
vii. Хуманизъм: практики и дела.....	237
От принципите до действието – Мислене/действие – Да се вслушваш в съвестта си – Може ли изкуството да бъде хуманистично?	
viii. Моралният смисъл на историята.....	261
На предела – Героичното и всекидневното – Възхвала на спасителите – Злото: политически подход – Тоталитарното зло – Няма зло без причина, нито добро без примеси – От Милицията до партизанската война	
ix. Памет и справедливост	297
Стратегии на паметта – Забелките на правосъдието – Историческо правосъдие, международно правосъдие	
x. Съседство на противоположностите.....	319
Крайна умереност – Преодоляване на противоположностите – Призвание на посредник – Другите в мен – На излизане от ХХ век	
Епилог.....	355
Послеслов.....	359

ТВОРЧЕСКАТА АВТОБИОГРАФИЯ НА ЦВЕТАН ТОДОРОВ В ДИАЛОГ

Книгата *Дълг и наслада* заема особено място в богатото и многообразно творчество на Цветан Тодоров. Тази особеност виждам най-малко в две отношения: за пръв (и последен) път Тодоров разказва за себе си; в разговорите си с Катрин Портвен той предлага ценни обяснения за своето творчество¹ и дава отговори на въпроси, които вълнуват всеки негов читател. Първият български превод на *Дълг и наслада* от 2003 г. бе изчерпан бързо. Това е основната причина издателство „Изток-Запад“ да предложи второ издание на книгата с убеждението, че българският читател трябва да има достъп до нея по-дълго време. Тук ще си позволя кратко представяне на съдържанието на книгата и коментар на автобиографичното в нея.

През септември 2002 г. парижкото издателство „Съой“ публикува книга с разговори на Цветан Тодоров с Катрин Портвен, която навремето работеше като журналистка в популярното седмично списание *Телерама* и завеждаше рубриката „Есета и документи“. Заглавието на книгата – *Дълг и наслада* – донякъде намеква за духа на тези разговори, докато подзаглавието – *Един живот на посредник* – резюмира определението, което Тодоров дава за

---

¹ След *Дълг и наслада* Тодоров публикува още 13 книги. Повечето от тях вече са преведени на български език.

своето научно дело. От друга страна, двете съставки на основното заглавие *дълг и наслада* преpraщат към една мисъл на Русо, според която нашите добродетели произтичат от чувството за дълг, ако потискат естествените ни желания, или от търсенето на наслада, ако са в хармония с тези желания. Тодоров предлага разширена интерпретация на формулата на Русо, за да не се ограничава до първоначалния ѝ стриктно морален смисъл. Последният се съдържа най-вече в идеята за дълг, докато с понятието *наслада* Тодоров обозначава радостта от познанието и досега с изкуството, от една страна, и от спокойствието във всекидневния частен живот, от друга.

Докато термините от заглавието указват двете основни сфери на реализация – професионалната и интимната, – то подзаглавието *живот на посредник* определя социалната роля, която Тодоров си е отредил като учен. По-точно би било впрочем да говорим за роли в множествено число. Така ги вижда и самият Тодоров в заключителните си разсъждения за разговорите с Катрин Портвен: „Дадох си сметка, че съм живял като посредник по не един начин: след като бях преминавал границите, опитвах се да улесня и други в тяхното прекосяване. Граници между страни, езици, култури; граници между изследователски области и научни дисциплини в хуманитаристиката. Но също така граници между баналното и същественото, всекидневното и възвишеното, бита и духовния живот. В дебатите аз се стремя да бъда посредник.“ (с. 356)

Както виждаме, „ролите“ на Тодоров включват различни сектори от публичната сфера и аспекти от личния му живот. Броят на тези роли е впечатляващ за един човешки живот. И неслучайно, преди да се запознае със самия Тодоров, Катрин Портвен си е представяла как цял род Тодорови стои зад толкова на брой и толкова разнообразни по своята тематика книги. В началото на своето предисловие тя изброява анекдотично няколкото Тодоровци, с които е свързвала първите книги на Тодоров:

Сигурно съм била на осемнайсет години, когато в една аудитория от тъмно дърво на Сорбоната за пръв път чух името Цветан Тодоров. Енциклопедичният речник на науките за езика, който нашият стар професор с бургундски акцент наричаше „Тодоров и Дюкро“, натъртвайки на р-тата, беше задължително позоваване

за студентите по езиковзнание. Естествено, представяхме си Тодоров също на почтена възраст, като нашия професор, ако изобщо бе сред живите. По това време, когато с няколко почитатели на кината умувахме в кафенето върху смисъла на зуум-травелинга в *Шофьор на такси* или за ефекта на задния ракурс при Орсън Уелс, предпочитях на чета от Тодоров неговото *Въведение във фантастичната литература*. [...] По същото време отново срещнах името Цветан Тодоров покрай една книга, *Завладяването на Америка*, която моята съседка по етаж, запалена по ацтеките, ми преразказва накратко една вечер. Изобщо не свързвах известния учен Тодоров с автора на тази книга, не виждах нищо общо между единия, стар езиковед, и другия, оригинален историк (както съседката ми говореше за него); казах си, че това сигурно е синът му. Няколко години по-късно чух гласа на Цветан Тодоров в едно предаване по радио Фанс Кюлтюр. Той говореше за морала в концлагерите (тема на неговата книга *На предела*). Гласът беше като на млад човек, мек, с лек акцент; помислих си, че това може би е негов внук, навярно философ. (с. 20)

Така след чутото за Цветан Тодоров и след прочетеното в неговите книги силно впечатлената Портвен стига до логичното заключение, че Тодоров е „човек, който е изживял няколко живота“ (с. 20). И тъкмо от това ярко впечатление ще се роди нейният проект да проследи как това мащабно и многообразно научно дело може да се впише в един-единствен човешки живот. От своя страна Тодоров очевидно е приел идеята на журналистката, съгласил се е да разкрие неизвестни дотогава епизоди от своя живот, да разкаже за хора, оказали му влияние в неговия житейски и професионален път. В това отношение книгата разкрива един непознат Тодоров. Преди това той винаги е имал задръжки да говори за себе си, макар че от началото на 80-те години в трудовете си постоянно изтъква необходимостта в областта на хуманитарните науки ученият да определя своята субективна позиция. Всъщност в предишните си книги той се ограничава с вмъкването на няколко автобиографемеи – автобиографични бележки под формата на кратки встъпления, отклонения, бележки под линия. Тези белези на субективност като че ли подсказват за автобиографична тенденция, но нищо повече. Тодоров никога не се е впускарал в авто-

биографичния разказ, не му е признавал самостоятелна стойност. Автобиографемите на Тодоров са били само щрихи, очертаващи екзистенциален фон, на който изследователят е полагал своята теза.

Дълг и наслада обръща тази перспектива: животът на Тодоров минава на преден план, творчеството – на втори. Читателят научава множество факти и обстоятелства от живота на героя. За сметка на това неговият характер, психическото му Аз остава в сянка. В този смисъл автобиографичното при Тодоров е по-скоро ретроспективно тълкуване на избирателна житейска фактология, отколкото системно вглеждане в себе си с цел да обвърже житейските епизоди в единен автобиографичен текст¹. В начина, по който интервюираният Тодоров говори за себе си, няма нито нарцистична наслада, нито компенсаторна утеха за някаква житейска мъка. Автобиографичният разказ на Тодоров е плод на убеждението, че като социално същество човек разкрива истинския си облик само в живота си с другите². От друга страна, Тодоров е на мнение, че самопознанието има основание да породи автобиографичен разказ само ако предполага слово с високи художествени достойнства или изключителна житейска съдба на раказвача. И категорично отрича да спада към единия или другия случай. Единствена полза от разказ за себе си вижда във възможността читателят да обвърже неговия частен случай с общи ситуации и проблеми, например за френското литературознание през втората половина на XX век, за съдбата на един френски интелектуалец от източноевропейски произход, за професионалния избор на литературоведа в условията на тоталитарен режим и т.н. С други думи, Тодоров легитимира своя автобиографичен разказ единствено с евентуалната му типологична стойност.

И наистина, говорейки за детските, юношеските и студентските си години в София, за първите си научни изяви във Франция, Тодоров се представя преди всичко като продукт на своята сре-

---

¹ Тодоров е допълнил писмено и е редактирал записите от разговорите с К. Портвен така, че ги е превърнал в текст.

² Такава е и основната теза на книгата *Живот с другите*.

да – семейна, приятелска, академична. Независимо дали я приема, или отхвърля, Тодоров винаги признава тази среда като основополагащ фактор в неговото личностно изграждане. Макар да отчита значението на индивидуалното у всеки човек, на собствената си индивидуалност той не отрежда специално място. Идеята за индивида е ценност, която Тодоров изтъква многократно. Но тя не влиза в противоречие със съдържаността му да говори за себе си. Тази съдържаност е очевидно въпрос на етика, която следва да бъде оценена по достойнство. Така става ясно защо в отговорите си на въпросите на Катрин Портвен Тодоров предпочита ролята на свидетел на своето време пред видимо по-съблазнителната роля на разказващ за себе си герой. В този смисъл на *Дълг и наслада* може да се гледа като на продължение на *Памет за злото, изкушение на доброто*, книга равносметка на изминалия ХХ век. Равносметката на личния път се оказва друг подход към същата задача. В *Памет за злото* погледът на мемоариста се слива с този на моралния философ, в *Дълг и наслада* автобиографичният разказ се обогатява от погледа на социалния антрополог.

Но към съпоставянето между индивидуалния живот и неговата епоха трябва да добавим и още един елемент – творчеството на Тодоров. Защото животът на Тодоров – такъв, какъвто е разказан пред Катрин Портвен – в крайна сметка хвърля светлина върху цяла една страна (България, Франция) или политическа система, но той в не по-малка степен осмисля ретроспективно едно богато творчество. С присъщите му яснота и умение за синтез Тодоров излага тезите на основните си трудове. Ценното и новото в случая е, че тези идеи вече се явяват като етапи на един дълъг интелектуален път и разкриват перспективи и приемствености там, където читателят на всяка последна книга на Тодоров е виждал по-скоро обрати и разриви. Тодоров е успял да изгради единна, макар и многообразна, представа за своето научно дело. В този смисъл *Дълг и наслада* се явява неговата интелектуална автобиография.

Три основни периода се открояват в тази автобиография, макар че са представени в различна степен. Първият обхваща детството, юношеската възраст и годините на университетско формиране, с други думи, първите двамадесет години. Тук още творчеството няма, тъй че автобиографичният разказ не дели терен с кри-

тическата рефлексия, която излиза на преден план в следващите периоди. Вторият период обхваща десетилетието 1965–1975 г. Той протича под знака на интензивна научна дейност. Ако съдим по броя на публикуваните книги и по техния отзвук в научните среди, тази дейност като че ли доминира над всичко останало в живота на Тодоров. Но се оказва, че този период е бил изключително богат на събития (майските събития от 1968 г. и последните от тях) и срещи, за които Тодоров дори не е намеквал в тогавашните си книги, но които ще окажат трайно въздействие върху бъдещата му идейна ориентация. Тук автобиографичният разказ разкрива един Тодоров, когото публиката не е познавала и вероятно не е подозирала. Третият период започва в средата на 70-те години и продължава до момента на разговорите с Портвен през 2001 г. Най-характерното за него е стремежът на Тодоров да търси връзка и хармония между изследователската работа, изискваща продължително усамотение, и гражданската му ангажираност. В този момент наблюдаваме и друг вид единство, към което се стреми Тодоров: между духовните занимания и всекидневния живот. Към това се прибавя и едно ново измерение – бащинството, за което Тодоров говори като за преломен период в своя живот. Въпросният прелом е определен като „заземяване“ след един продължителен период на витаене в чисто духовните сфери. Друг важен момент от този период е получаването на френско гражданство след десетгодишен период със статут на имигрант и всички свързани с него неудобства. Така, приближавайки четирийсет години, Азът на Тодоров достига до степен на зрялост и фиксираност благодарение на посочените три детерминанти.

И тъкмо тук настъпва своеобразен срив на автобиографичното. От този период нататък Тодоров престава да разказва за себе си, за живота си, за важните срещи в професионално и лично отношение, сякаш занапред автобиографията му се оправдава единствено като допълнение към творчеството, в което досега за нея не е имало място. Така автобиографичният разказ приема обслужваща функция: да внесе известна доза субективност към осмислянето на собствената научна продукция. Читателят, който се е надявал да научи повече за това кого Тодоров е обичал, с кого е приятел, какво е преживял като родител и т.н., ще остане

разочарован. Тези зони остават неосветени в книгата. Тодоров не се „разгохва“. Излишно е да гадаем дали това е от чувство за свян, или от скромност. По-важно е да признаем стойността на автобиографичния разказ на Тодоров от позицията на интелектуалец и морален свидетел на своето време. Какво разкрива пред нас този свидетел?

На първо място, социалния климат в следвоенна България, юношеските спомени от сталинската епоха, постепенното осъзнаване на лъжата, с която е пропито социалното говорене в условията на комунистическия режим, надеждите след пристигането във Франция, разочарованията от майските бунтове през 1968 г., когато най-радикалните „революционери“ се оказват просто интелектуални позъори, превратностите и изпитанията на западната демокрация, в частност френската. Погледът на Тодоров към тези минали епохи – бистър, неострастен, понякога ироничен – винаги следва строга логика, произтичаща от изискването за последователност между думи и дела, за съответствие между публичната и частната сфера. Тук разбираме по-добре как протича гражданската ангажираност на Тодоров. Той никога не се е включвал в челната вълна на събитията – въпрос на вроден скептицизъм към гръмките претенции за социално обновление, на нежелание да застава в светлината на прожекторите, но и на отказ да залага на карта личния си живот. По темперамент по-скоро рефлексивен, отколкото спонтанно емоционален, Тодоров предпочита да оценява случилото се от известна времева дистанция. Неговите разкази са не на хроникьор на събитията, а на човек, който осмисля настоящето през критическия спомен за миналото. Затова оценките му имат стойност не на историк, а на философ на историческото минало. И в това близко историческо минало ролята, която според Тодоров са имали науките за човека и обществото, определя и техния действителен облик. А последният нерядко се различава от образа, изграждан от въпросните науки.

На второ място, отговорите на Тодоров хвърлят ценна светлина върху собственото му творчество, върху духовните му учители и сподвижници. Прави впечатление, че оценките на Тодоров се отнасят по-скоро за душевните, отколкото за интелектуалните качества на тези хора. И тъкмо с това тези оценки са уникал-

ни. Всеки може да прочете книги или оценки за книги на Барт, Бенвенист, Якобсон, Лакан, Пол Бенишу (учителите), на Жерар Женет, Пол Зюмтор, Жак Дерида (сподвижниците). За сметка на това въгълът, от който Тодоров говори за тях като за човешки същества, придава на неговите оценки уникална историческа стойност. А как се отнася Тодоров към собствените си книги, жалонирали четирийсет години от неговия живот? Често в неговата ситуация авторите говорят за предишните си творби с лека ирония или откровено критично, подсказвайки така за напредъка, който са отбелязали оттогава, за достигнатата мъдрост, която преди им е липсвала. Обръщайки поглед назад към своята научна продукция, Тодоров не изпада в клишетата на самокритичност или самодоволство. Той очертава най-вече социалния контекст и личните обстоятелства, обуславящи избора на проблематиката и подхода му към нея, както и мястото на книгата в цялостното му творчество. Разбира се, ретроспективният поглед към собствените книги често е съпътстван от оценки за съвременното състояние на критиката и философията. Тук ще си позволя малко по-конкретни наблюдения.

Всеки, който следи в общи линии научните занимания на Тодоров, няма да се изненада от неговия категоричен отказ към художествената творба да се подхожда чисто иманентно. Не по-малка е днешната резервираност на Тодоров, въвел във френския език Якобсоновия термин „литературност“ (*littérarité*) по отношение на самоцелното изследване на литературните форми. Сега той застъпва възгледи, диаметрално противоположни на идеите му за литературата от първите негови книги. Ето едно показателно признание: „Днес аз гледам на литературната специфика като на исторически, а не като езиков въпрос (границите се променят с времето) и при всички случаи намирам за по-интересно да се занимавам с всичко, което е *също* и литература, а не което е *само* литература. Искам да опозная литературата, не литературността“ (с. 125). Тази лапидарна формулировка разкрива стремежа на Тодоров да осмисля човека не в рамките на едно-единствено изкуство, на което теорията слага граници, за да го съхрани в неговата чистота, а в широката сфера на всички форми на знание за човека. Там литературата заема важно и често пъти привилегировано място.

Как изглежда днес профилът на литературоведа Тодоров? На този въпрос трудно може да се отговори, ако изхождаме стриктно от онова, което четем в *Дъг и наслада*. Очевидно Тодоров вече не се идентифицира като литератор и не държи да дефинира теоретично сегашния си подход към текста. От последните му позовавания на литературни творби става ясно, че интересът му към тях е продиктуван не от теоретични съображения, а от нуждата да илюстрира определена идея с конкретен художествен материал. Но Тодоров несъмнено следи внимателно състоянието на съвременното литературознание и критичните му оценки за някои модни течения са от първостепенен интерес. Най-общо казано, резервите му са породени от съвременната тенденция критиката да се поставя над творбата, а миналото да се подценява, т.е. да се подлага на системна асимилация от настоящето. Ето къде вижда той основната слабост на деконструктивизма:

Привържениците на деконструкцията не се задоволяват да казват, че се отказват да търсят истината (не съм сигурен, че спазват своята програма); те поставят също така под въпрос и идеята за единството на мисълта на писателя или философа. За сметка на това те са чувствителни към задънените места на всяко слово, към скритите противоречия, към невъзможността да се систематизира мисълта.

Търсенето на противоречия, на несвързаности, напрежения в рамките на нечия мисъл може да бъде добро изходно начало за интерпретацията, но не бива да се задоволяваме само с това. Прекалено лесно е, да не кажа наивно е да си въобразяваме, че виждаме ясно онова, което писателят уж не виждал. Как да го повярваме, когато става дума за такива силни мислители като Платон, Декарт или Русо? (с. 123)

Друга подводна скала за съвременната критика е явление, което Тодоров нарича *етноцентризъм на настоящето* – склонността старите да се свеждат до модерните, а миналото да се интерпретира единствено като предвестник на нашата съвременност. Струва ми се, че тук за пръв път срещаме ясна формулировка на тази идея, макар че Тодоров вече от много години прокарва връзки между миналото и настоящето. Нима хуманизмът, който от-

стоява, не се състои именно в това да осмисля съвременни явления, като актуализира мислителите от миналото? Но тук Тодоров прави още една крачка: опознавайки миналото в неговата несводимост до настоящето, ние обогатяваме своя духовен хоризонт:

Постоянната опасност, която дебне тълкувателя на стари автори, е един своеобразен етноцентризъм на настоящето. Всички ние сме склонни да видим в тях предтечи на собствената ни мисъл – когато не търсим високомерно „немисленото“, несъответствията, задънените места у тях. Поддадем ли се на това изкушение, те не ни обогатяват с нищо, само намираме потвърждение на нашите убеждения. Гордеем се, че можем да обхванем и да преценяваме мисълта на другите. Истинският интерес на тези автори, както и на далечните култури, идва, напротив, от това, което в мисълта им не се свежда до нашата, от предизвикателството, което ни отправят те, и в промените, които предизвикват у нас – не защото им подражаваме, а защото искаме да общуваме с тях. (с. 124)

Подобно отношение към миналите култури и автори е в пълно съзвучие с принципа на диалогичността, в основата на който стои признаването на другия (текст, произведение на изкуството, личност и т.н.) като предпоставка за пълноценното общуване с него. Тодоров принадлежи на модерността и заради отказа си от историческия монологизъм. От друга страна, в миналото той търси не легитимация на настоящето, а подстъпи към него.

В крайна сметка, желаната от Тодоров критика не се определя от това доколко е модерна или доколко свидетелства за приемственост с традицията: „Какво значение има дали методът е класически, или модерен, стига да ми помага да разбере по-добре?“ (с. 126) Разбирането е ключовата дума, основното предназначение на критиката, която трябва да ни води към по-цялостно и задълбочено осмисляне на творбата. Добрата критика е коментар, смята Тодоров, който внася яснота, „защото сме забравили първоначалния контекст или защото авторската мисъл е сложна, труднодостъпна или пък защото въпросният автор умишлено е писал неясно“ (с. 125). Друга възможна перспектива на коментара е антропологическата, която „включва литературния анализ в изследване на човешкото поведение, на определен културен пе-

риод или на дадена мисъл. [...] Тук се тръгва от литературните произведения, но не се остава задълго в тях, защото са път към нещо друго“ (с. 126).

Заключението на Тодоров по въпроса за добрата критика – каквато и да е нейната идейна ориентация – е, че тя трябва да играе обслужваща роля, т.е. да бъде не самоцелна, а да подпомага разбирането на творбата или да служи за аргументирането на дадена теза. Така критическото изследване „или се поставя в служба на литературата и се задоволява смирено да разкрива смисъла на творбата, или пък подчинява самата литература на вникването в хората, в обществата, историята им. Престанат ли литературните изследвания да играят тази помощна роля, те донякъде се изпразват от съдържание; словото се върти около себе си“ (с. 126).

Третата голяма област в разговора на Тодоров с Катрин Портвен се отнася за състоянието на съвременното френско общество и – в по-общ план – на западната цивилизация. Тук Тодоров не застава в ролята на историк на съвременното общество, нито на политолог или социолог. Гледната му точка е на просветен неспециалист, етикет, съответстващ на така наричания през класическата епоха *почтен човек* (*honnête homme*) – човек, който не говори като експерт и често преценява настоящето в съпоставки с миналото. Нерядко анализите на Тодоров на съвременни явления наистина напомнят тезите на класически мислители хуманисти. Постоянното позоваване на традицията на хуманизма създава впечатлението за дистанция по отношение на настоящето. Към него Тодоров насочва телескопичен и в известен смисъл лишен от страсти поглед. Такава е цената, която трябва да заплати мислителят на процеси, чиято същност се разкрива именно при полагаането им в широката рамка на дългото времетраене.

Друга проява на дистанцираност при Тодоров произтича от идентичността му на *човек на чужда земя* (*homme dépaycé*). Бързам да уточня, че Тодоровият Аз на другоземец по нищо не прилича на изгнаника, облъчван от „черното слънце“ на меланхолията (Юлия Кръстева), нито на чужденеца, който афишира своята другост, за да привлече вниманието върху себе си и да получи, макар и под формата на изключване, някакво признание. Като мислител на социалното и гражданин на Франция Тодоров просто не забравя

своя произход. Тази двойна перспектива го опазва от инерционните реакции на стадното чувство, насочва мисълта му към хоризонта на европейското. Тя вече е и сериозна заявка за политическа мъдрост, издигнала се над националното, без да го загърбва. Умереност на преценките, чиято самостоятелност контрастира с политическата острастеност на анализаторите на френския политически пейзаж – това е, струва ми се, първата отличителна черта в позициите на Тодоров като мислител на съвременността.

В края на разговорите Катрин Портвен определя Тодоров като маргинален центрист. Оксиморонът е точен и Тодоров го приема. Да мисли и разказва за себе си като за социално същество, да следи отблизо големите идеологически дебати, ограждайки в същото време своя територия за работа в самота и за личен живот – такава е формулата – безспорно, външна, сумарна и опростена, – която придава такава автентичност и убедителност на словото на Тодоров. Подобно слово буди у всеки и размисъл за собствените му дълг и наслада, и привързаност към делото на един първостепенен мислител.

Стоян Атанасов

ПРЕДИСЛОВИЕ

В ТЪРСЕНЕ НА НЮАНСИТЕ

Сигурно съм била на осемнайсет години, когато в една аудитория от тъмно дърво на Сорбоната за пръв път чух името Цветан Тодоров. *Енциклопедичният речник на науките за езика*, който нашият стар професор с бургундски акцент наричаше „Тодоров и Дюкро“, натъртвайки на р-тата, беше задължително позоваване за студентите по езикознание. Естествено, представихме си Тодоров също на почтена възраст като нашия професор, ако изобщо беше сред живите. По това време, когато с няколко почитатели на киното умувахме в кафенето върху смисъла на зуум-травелинга в *Шофьор на такси* или за ефекта от задния ракурс при Орсън Уелс, предпочитях да чета от Тодоров неговото *Въведение във фантастичната литература*. Ние по своему празнувахме края на дихотомията форма и съдържание, плувахме, без да подозираме, в семиологията, сякаш тя винаги бе съществувала.

По същото време отново срещнах името Цветан Тодоров покрай една книга, *Завладяването на Америка*, която моята съседка по етаж, запалена по ацтеките, ми преразказа накратко една вечер. Изобщо не свързвах известния учен Тодоров с автора на тази книга, не виждах нищо общо между единия, стар езиковед, и дру-

гия, оригинален историк (както съседката ми говореше за него); казах си, че това сигурно е синът му.

Няколко години по-късно чух гласа на Цветан Тодоров в едно предаване на радио „Франс кюлтюр“. Той говореше за морала в концлагерите (тема на неговата книга *На предела*). Гласът беше като на млад човек, мек, с лек акцент; помислих си, че това може би е негов внук, навярно философ.

След това, пишейки статия за расизма, изгълтах *Ние и другите*, преглед на френската мисъл от Монтен до Леви-Строс за човешкото многообразие, като считах, че авторът е брат на внука философ.

Впоследствие нишката се свърза: следях от разстояние творчеството на Тодоров, от трудовете му върху Бенжамен Констан, Русо до *Недовършената градина*, изследване върху хуманитарната мисъл.

Един ден, през 1999 г., се срещнах с Тодоров за интервю и едва тогава бях изправена пред очевидния факт, че малкото семейство Тодорови, което съм си представяла, се състои от един-единствен човек!

Вярно е, че за мен опознаването на творчеството на Цветан Тодоров не протече чак толкова забавно наивно, както го описвам днес, но впечатлението, което ми направи тогава, не се е променило и е същото и сега: за човек, който е изживял няколко живота. Сам се определя като човек „на чужда земя“; отначало намирах, че е объркващ, изненадващ, по свой мек начин.

Това все още неясно усещане всъщност бе причина за разговорите, които започнахме да водим. Когато ги замислях, наричах впечатлението си „многообразие“. Като многообразието, с което се сблъсквам в работата си: да чета за *Телерама* най-разнообразни есета от областта на хуманитарните науки, да прехвърлям купища от знание и мнения и да се опитвам, кога по-добре, кога по-зле, да ги свързвам едни с други, както и с техните читатели. Човек винаги е по-чувствителен първо към това, което му прилича (без да пренебрегваме степените): за мен енциклопедичността на Цветан Тодоров, стремежът да бъде „посредник“, бе гаранция за възможен диалог. Да търси единство в многообразието бе нещо, което той за други авто-

ри (Якобсон, Русо, Бахтин, Констан...) умееше; не се съмнявах, че ще съумее да приложи собствения си подход и към себе си – вече бе започнал това в книгата си *На чужда земя*, издадена през 1996 г.

Но ако има защо да се изяснява, да се обсъжда неговото творчество и човек отново да се връща към него, това е може би повече заради пътя, който следва то, отколкото заради неговото съдържание – Цветан Тодоров не е мъгляв автор, който има нужда от усърдно тълкуване, той пише ясно, не отказва при случай и „плоската“ педагогичност. Неговият път обаче позволява не само да проникнем в онова, което е определило интелектуалния живот точно на тази личност, но и да разберем връзката на нейното мислене със света и съвременността.

Бих състарила Цветан Тодоров, ако говоря за него като за „паметта на века“, и все пак... Той започва да пише рано, а историята на последните шейсет години е богата. Роден на Балканите в 1939 г., годината на Германо-съветския пакт, израснал в комунистическа България, той вече носи със себе си много светове, когато идва във Франция през 1963 г.: славянска и източна, многоезична и всеобхватна култура, с онзи дух на ерудиция, за който често казваме, че принадлежи изключително на „страните от Изтока“ и който хем е близък до европейската идентичност от XVIII век, хем е една от парадоксалните последици от тоталитаризма. Носи най-вече един натрупан опит от живот под сурдинка, от свободата на потисканата мисъл, от изместеното политическо слово, от потисничеството в името на щастието на човечеството.

Все неща, които го поставят в особена позиция във френските интелектуални среди. Той ще е наистина в тях – по стъпките на Ролан Барт и в съратничество с Жерар Женет, в лоното на така влиятелните тогава структуралистични движения; и винаги извън тях – не следва нито Леви-Строс, нито Лакан, нито Алтусер, още по-малко Сартър. Ще участва след 1968 г. в приключението на университета във Венсен, без да си прави илюзии за политическите лутания на своите приятели.

Сред френската мисъл от XVIII век се чувства като у дома си, но я препрочита и излага пред нас осветена като „другозе-

мец“. По французин от мнозина наши интелектуалци поради наследството, което е поел, той всъщност е най-европейският автор и – нещо малко известно – сред най-превежданите автори в света.

Личност по-скоро дискретна, той рядко се появява за коментар на актуални моменти, но по изминатия път и предпочитаните от него теми стои на пресечната точка на много от въпросите на съвременността. Вещо описва объркаността и недостатъците на днешните ни демокрации и предпочита срещата на културите пред сблъсъка на цивилизациите, ценностите на индивида, пред щастие то на човечеството; с други думи, застъпва критически хуманизъм, освободен от правомерната лицеприятност на милосърдието.

Като човек е любезен и открит, но с известна предпазливост и лека тайнственост, които го правят по-непроницаем, отколкото изглежда. Едно нещо обаче е сигурно: Цветан Тодоров се стреми към точност и прозорливост (той би казал „истина“), които, дори в нечий очи да изглеждат малко блудкави, ми се струват по-важни днес, отколкото зрелищният рязък тон на манихейството. „Въпреки че съвременността не е податлива на нюанси – казваше Ролан Барт в края на живота си, – аз бих искал да живея нюансирано; а има една майсторка на нюансите, това е литературата“. Цветан Тодоров не би отрекъл подобна амбиция.

Накрая – казвам „накрая“, но това е може би най-забележителното при него – той е един от редките интелектуалци, които издигат чувствителността в добродетел. Чувствителност към художествените произведения (литературни или живописни), чувствителност към хората, към природата; онази чувствителност, която те кара да обичаш конкретния, обикновения, непосредствения живот като продължение на духовния.

В това отношение считам неговата *Възхвала на всекидневието*, където изследва холандската живопис от XVII век, и неговата *Възхвала на индивида* – пътуване из фламандското изкуство на XV век – за най-показателните, макар и недемонстративно, за личността му книги. Те са нещо като двата наклона от покрива на къщата Тодоров, който обединява различните му съдби, многобройните му интереси, българина и французина, семиолога и

хуманиста, влюбения в литературата и историка, учения и моралиста и ги слива в едно. Защото, макар покривът да не е основа на къщата и да не я крепи, той именно я завършва и превръща в къща.

А сега да влезем вътре ...¹

Катрин Портвен

---

¹ Тези разговори протекоха между март и октомври 2001 г. Решихме да не актуализираме текста (освен в някои случаи, упоменати в бележка под линия) с надеждата, че читателят сам ще открие в засегнатите теми материал за размисъл върху по-късно случилите се събития. – Б.а.

I.

СЕЛЯНИНИНЪТ ОТ ПОДУНАВИЕТО

*Покрайнините на Европа – Една тоталитарна страна –
Баща ми – Образование при комунистически режим – 1956,
Преломна година – Да търсиш пътя си в сивата зона –
Приятели, книги, пътувания – Да напусна България –
България, обърната страница?*

ПОКРАЙНИНИТЕ НА ЕВРОПА

Катрин Портвен – Кой бяхте вие, когато пристигнахте в Париж през 1963 г.? Говорите за младежа, който сте бил тогава, като за „селянин от Подунавиеето“. Изразът говори за културата на Средна Европа и на Балканите, част от която е вашата родна България, но и за силно чувство за малоценност. Откъде идва това чувство, вие сте бил образован млад човек, от културно софийско семейство, т.е. не сте нито селянин, нито син на селянин?

Цветан Тодоров – Селянинът от Подунавиеето, това е персиецът в Париж, беотиецът, този, който идва отдалеч... Не се считах за пълен невежа, но когато човек идва от малка страна, винаги има известна наивност в погледа. В моя случай към това се добавяше и нещо друго: идвах от малка провинциална и комунистическа страна. Първо, какво означава малка провинциална стра-

на: мисля, че самите българи имат за себе си доста отрицателна представа, което отчасти се обяснява с тяхното минало. Особено с това, че са претърпели много сериозен неуспех: били са победени от турците, дошли от Средна Азия. Бруталното включване на България в Османската империя довежда до петстотин години робство, което нанася сериозни поражения на самочувствието на населението. Националният характер – или това, което е общоприетата представа за него – е нагаждачеството и материализмът. Българите умеят да се оправят и да прокарат първо личните си интереси. Това не е много за хвалба. Географското разположение също не е в наша полза: България е малка страна от единия край на Европа. Ние винаги казвахме: „отивам в Европа“, което за нас означаваше пътуване към цивилизацията!

А откъде започваше Европа?

Европа започваше от Виена. Там всичко беше изправно, домакинските уреди и колите можеха да служат дълги години, а тези, които купувахме у нас, се счупваха след шест месеца. Бръснарските ножчета на европейците режеха, чорапите им не се късаха, те имаха и истински писатели, учени, художници... Всичко, което идваше от Запада, се радваше на необикновен и в голяма степен незаслужен престиж! Бяхме уверени, че при тях всичко е фантастично, от ризите до романите им. Не се съмнявах, че кока-колата е напитка, достойна за боговете, че това е новото име на амброзията. Много се разочаровах, когато изпих първата си кока-кола в Полша – много либерална в сравнение с България страна – бях там през 1961 г. А пък при нас всичко бе обратното: зле скроени ризи, панталони... Какво да ви кажа, нищо не беше както трябва. От тази гледна точка българите страдат от комплекс за малоценност, който може да ги направи и много агресивни спрямо другите.

Преживяното с турците намира ли отзвук в разказите, епопеите?

Естествено! Още с майчиното си мляко поглъщаме историите и легендите за жестокостта на турците, за българите, безсил-

ни жертви и роби, за времето „под игото“... Това са кодови думи в българския език: у нас, като се каже „робство“, не се мисли за негрите в Америка, а за българите по времето на турците. Сега историците показват, че въпросното „игото“ е било по-скоро меко: не откриват никакво насилствено ислямизиране на българското население. След като завладели територията, турците се задоволявали главно да събират данъци.

Под игото, това е заглавие на роман от Иван Вазов, който вие неминуемо сте чел...

Разбира се, това е националният роман! Впрочем превъзходен е, може би малко раздут, с истинско красноречие и големи приключения, нещо средно между Дюма и Юго. *Под игото* разказва за подготовката на едно българско въстание, което всъщност не успява... Ето го пак неуспехът, който е дълбоко вкоренен също и в българския фолклор: били сме жертви! Тук се вижда една схема на репрезентация, която продължава да е широко използвана около нас: хората изпитват тайно удовлетворение да се представят като бивша жертва.

Ето това означава моят „селянин от Подунавието“: ние имаме силно чувство за своя провинциализъм.

Даже и жителят на столицата, София?

Да, ако си вдигне носа от всекидневието. Разбира се, в сравнение с останалите българи софиянецът се считаше за по-изтънчен и по-издигнат. Но и той съзнаваше, че живее в затънтен край на Европа, че говори език, който малцина разбират... Това бе една от причините родителите ми отрано да ме пратят да уча чужди езици, преди всичко „европейските“. Ходех на частни уроци първо по английски, после по немски, а накрая, малко преди заминаването ми, по френски език. Външният свят, включително и извън Европа, със сигурност бе по-добър от нашия. По едно време, когато Алжир бе „социалистически“, т.е. съюзник на социалистическите страни, българските лекари можеха да ходят там на работа: беше истински наплив. Малко бяха чужденците, които се установяваха задълго в България, те идваха по-скоро от Третия свят, главно от

Сирия. Сега се питам дали, идвайки в София, са имали чувството, че „отиват в Европа“! Но и тези неевропейци будеха завист у нас, още повече че те, млади студенти, главно мъже, изглежда, разполагаха с много средства – киснеха из малкото шикозни барове в града. Върхът на унижението бе, че най-красивите наши момичета си падаха само по тези временно пребиваващи сирийци, без съмнение с надеждата един ден (или една нощ!) да напуснат София. Нашата враждебност към тези привилегировани съперници лесно можеше да го избие на расизъм.

Целият комплекс за малоценност и надценяването на всичко западно, плюс заобикалящата ни мизерия, правеше България да изглежда като страна от Третия свят – но тогава още не го знаех. Тази обща принадлежност влияе днес на погледа ми към други развиващи се страни: откривам и атмосферата от детството си, и ориенталския хаос... Това ми е много познато, но не ме разнежда особено.

ЕДНА ТОТАЛИТАРНА СТРАНА

Роден сте в 1939 г. и сте израснал в комунистически режим още от най-ранното детство и първите училищни години. Как осъзнахте, че живеете в изцяло идеологизиран свят? Имаште ли момент на откровение, или проглеждането беше постепенно?

България влезе в орбитата на Съветския съюз през септември 1944 г., когато дивизиите на Червената армия преминаха през страната. Кога разбрах какви щяха да бъдат за мен последиците от това? Трудно ми е да посоча точна дата: това са реалности, които човек осъзнава неусетно. Но идеологическото влияние неминуемо е започнало рано. Училищният ми живот съвпада с първите години на комунистическия режим, защото започнах училище през 1945 г. – шестгодишен. Нямам спомени за идеологическо обработване през първите четири години от началното училище, възможно е и просто да не са останали в паметта ми. Бяха най-лошите години на комунистическа България, години на силна идеологическа борба и репресии в страната. Спомени-

те, които имам, са косвени, покрай семейството ми. А пък баща ми се оказа и замесен в доста драматични перипетии през този период.

Какви?

Би трябвало накратко да припомня последователността на събитията. Комунистите не завземат цялата власт веднага. През 1944 г., с навлизането на Червената армия в страната, така нареченият Отечествен фронт образува правителство. Отечественият фронт се състои от всички антифашистки сили, сред които са и комунистите. Но комунистите получават две ключови министерства: на Правосъдието и Вътрешните работи. Подкрепяни от Съветската армия, всъщност те контролират страната.

Най-напред, в края на 1944 и началото на 1945 г., те организираха репресията над „фашистките елементи“. Бе доста брутална, защото между другото те чисто и просто екзекутираха всички членове на военновременните правителства, без да се интересуват дали имат лична вина за нещо: били са членове на виновно правителство. Убиха също без съд, в условията на дива чистка – както често става след смяна на режим – хиляди просто „по-видни“ хора, защото са били поп, учител, журналист. Единствената им вина бе, че са имали някаква власт макар и само за престиж.

След това, през 1947 г., дойде втората репресивна вълна, по време на която комунистите завзеха открито властта и ликвидираха цялата легална опозиция, т.е. своите бивши отечественофронтovski съюзници от военните години – а и от предишното прочистване. Така те осъдиха Никола Петков и след това го екзекутираха чрез обесване.

Никола Петков е и един от ръководителите на Отечествения фронт, които по време на войната участват в спасяването на българските евреи, вие разказвате за това в Крехкост на доброто...

Узнах го неотдавна, докато преглеждах, работейки над тази книга, документи от онова време. В действителност Петков, ма-

кар че е бил един от нелегалните ръководители на Отечествения фронт, е подписал публични петиции срещу антиеврейските мерки. Не той е спасил евреите, но е имал куража публично да протестира срещу решенията на правителството. По отношение на тогавашната официална линия това е бил опозиционен акт. И когато през 1946 г. е протестирал срещу ограничаването на гражданските свободи, той всъщност е повторил жеста си от 1943 г. С тази разлика, че през 1946 г. вече е живял при истински тоталитарен режим. По време на войната в България нямаше нацистки режим, нито пък фашистки в истинския смисъл на думата; режимът беше авторитарен, консервативен, доминиран от цар Борис III – донякъде като този в Испания и Португалия от времето на Франко и Салазар, – но още бе възможно да се изразяват публично дисидентски мнения, без да те затворят или убият. Това става съвсем ясно от документите по спасяването на българските евреи.

Спомняте ли си за процеса срещу Петков през 1947 г. и за събитията в тази връзка?

Спомени от този период нямам (бил съм осемгодишен), но се случи така, че неотдавна, т.е. петдесет години след събитията, коментирах за предаването на Марк Феро по канал Arte „Паралелни истории“ български кинопреглед, който показваше този процес. Много добре си спомням сега въпросния откъс. Случаят с Петков ме вълнува и с това, че Ромен Гари е написал няколко страници за него в *Нощта ще бъде спокойна*. По това време Гари е бил секретар във френското посолство в София и е познавал добре Петков. Споменът за този истински демократ, увиснал на бесилото, с когото само преди няколко месеца е обядвал, го е ваксинирал завинаги срещу всякакво желание да вярва, че комунизмът е светлото бъдеще на народите.

Знаете ли какво е мислел баща ви за обесването на Петков? Спомняте ли си вкъщи да са обсъждали събитието?

Бил съм много малък, за да разбирам разговорите на възрастните, а и освен това по онова време родителите ми едва ли биха

говорили пред мен от страх да не повторя нещо някъде и те да си имат неприятности. Павлик Морозов бе пример за децата: училища носеха името на Павлик Морозов, някои класове също вземаха неговото име, неговата история се разказваше и ни се даваше за пример. Главната заслуга на Павлик Морозов – млад герой на Съветския съюз – е в това, че предал родителите си. Случката е от времето на колективизацията. Неговите родители крият зърното си, а той счита, че това е много лошо, защото всеки трябва да работи за социалистическата родина. И така, предава ги, а после загива, наказан от лошите си родители или от други роднини. Това бе урокът, който трябваше да запомним: да се отречем и от собственото си семейство, ако трябва да защитим държавата и Партията. А трябва да признаем също, че на дванайсет, дванайсет и половина години бях ревностен „пионер“ – пионерите бяха нещо като скаутите, но и силно идеологизирана организация. Тази идеология обхващаше целия живот на децата. Не знам обаче дали бих се проявил като малък Павлик Морозов, ако научех, че родителите ми са извършили гнусно предателство.

От родителите ми баща ми единствен участваше в обществения живот; беше влязъл в комунистическата партия и до 1947 г. едва ли е имал големи съмнения в правотата на официалната пропаганда.

В българския кинопреглед от 1947 г., който гледах наскоро, екскутирането на Никола Петков бе представено като победа на цялата страна в борбата срещу платения от англо-американския империализъм враг. Съобщаваха за хиляди телеграми, изпратени от населението с искане да накажат за наизидание предателя на родината: показваха как работници от еди-коя си фабрика подписваха петиция, селяни от еди-кой си кооператив – също... Сигурен съм, че никоя от тези петиции не е била спонтанна; това бе акция, организирана и ръководена от партията. Още повече че за хората, които не искат да си задават въпроси – а това винаги е мнозинство от населението, – истината е това, което казва държавата. Особено ако става въпрос за далечни събития, които не засягат всекидневието им.

БАЩА МИ

През 1947 г. баща ви не си задава много въпроси. А след това ?...

Третата вълна от репресии дойде много скоро. В сравнение с руската вълна бе бързо, но нали бяхме започнали много по-късно от тях и трябваше да ги догоним! През 1948–1949 г. се състоя подобен на московския процес: 1948–1949 г. в страните от Източна Европа бе равностойна на 1937 г. в Съветския съюз. В тази трета вълна бе въвлечен и баща ми.

Как?

Връщам се малко назад. Той е учил литература и филология в София, след което за три години отива в Германия, между 1924 и 1927 г., за да задълбочи знанията си, но както по-късно ми е разказвал, вместо да учи, се занимавал повече с политика в кръговете, вдъхновявани от български емигранти комунисти.

В На предела вие си представяте, че тогава е могъл да срещне Маргарете Бубер-Нойман, германката, която има тъжната привилегия да вкуси от лагерите на Сталин, преди да бъде изпратена заедно с голям брой немски комунисти в ръцете на Хитлер, който я затваря за пет години в Равенсбрюк! След освобождаването си Маргарете Бубер-Нойман смело разобличава всички тоталитарни режими, пише за Милена, приятелката на Кафка... Вие с възхищение я описвате в Памет за злото.

Тя бе точно на същата възраст като родителите ми, активно е участвала в същите кръгове, в които е бил и баща ми; впрочем в спомените си тя разказва как е крила Димитров, тогава нелегален ръководител на българските комунисти. Но още тогава вече е била много по-ангажирана. А моят баща наивно се е оставял да бъде манипулиран в лява организация, ръководена в действителност от комунистическата партия.

Години по-късно го срещнах с Манес Спербер, баща на един от най-добрите ми приятели тогава, антрополога Дан Спербер. Манес, роден в бившата Австро-унгарска империя, е бил функционер на Коминтерна в края на 20-те години. Видяха се в Па-